

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.122

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.245>**С. С. Шум**кандидат медичних наук,
докторантНауково-дослідного інституту психіатрії Міністерства охорони здоров'я України
orcid.org/0000-0002-5898-1716

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОГО ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

У дослідженні розглянуто процесуальний статус потерпілого від насильницького злочину. Автор робить висновок про те, що правовий статус та процесуальний статус потерпілого від насильницького злочину – це тотожні поняття. Під процесуальним статусом потерпілого від насильницьких злочинів пропонується розуміти юридично закріплене становище особи, якій шляхом застосування фізичного чи психологічного насильства заподіяно смерть, тілесні ушкодження чи психічна шкода, що виражається через сукупність прав та обов'язків, які визначені та гарантовані Конституцією України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, кримінальним процесуальним законодавством та іншими нормативно-правовими актами.

У статті зазначено, що процесуальний статус потерпілого від насильницького злочину, окрім Кримінального процесуального кодексу України, врегульовано низкою інших нормативно-правових актів, а саме Цивільним кодексом України, Законом України «Про боротьбу з тероризмом», Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», Законом України «Про протидію торгівлі людьми» тощо.

З метою вдосконалення процесуального статусу потерпілого від насильницького злочину пропонується закріпити положення про те, що потерпілому за поданим належним чином обґрунтованим клопотанням суд виносить ухвалу про надання тимчасового доступу до речей і документів. Це положення дасть змогу потерпілому (чи його представнику) здійснювати низку процесуальних дій, звертатись до суду з відповідними клопотаннями та ефективно здійснювати захист своїх прав та законних інтересів. Окрім цього, надається пропозиція визначити можливість набуття правового статусу потерпілого близькими родичами та членами сім'ї постраждалої особи, а також надання статусу потерпілого особі за рішенням суду навіть за відсутності згоди такої особи на отримання статусу.

З метою удосконалення процедури інформування потерпілого від насильницького злочину про його права та обов'язки пропонується запровадити процедуру первинного інформування про права під час першого контакту особи з поліцейським.

Реалізація зазначених пропозицій дасть змогу захистити права потерпілих від насильницьких злочинів та удосконалити їх процесуальний статус.

Ключові слова: правовий статус, процесуальний статус, потерпілий, права, обов'язки, насильницький злочин, доступ до речей та документів, пам'ятка про права.

Shum S. S. IMPROVEMENT OF THE PROCEDURAL STATUS OF A VIOLENT CRIMES VICTIM

The study examines the procedural status of a violent crime victim. The author concludes that the legal status and procedural status of the violent crime victim are identical concepts. Under the procedural status of the violent crimes victim it is proposed to understand the legally enshrined position of a person to whom through physical or psychological violence caused death, bodily injury or mental harm, expressed through a set of rights and obligations defined and guaranteed by the Constitution of Ukraine, international treaties, international treaties to which the Verkhovna Rada of Ukraine has agreed to be bound, criminal procedural legislation and other normative legal acts.

The scientific article states that the procedural status of the violent crime victim is also regulated by a number of other legal acts, such as the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Combating Terrorism", the Law of Ukraine «On Prevention and Counteraction of Domestic Violence», Law of Ukraine «On Counteracting Human Trafficking» and others.

In order to improve the procedural status of the violent crime victim, it is proposed that the court should issue a ruling on the granting of temporary access to belongings and documents to the victim of a substantiated request. This provision will enable the victim (or his or her representative) to take a number of procedural steps, make appropriate requests to the court and effectively protect his or her rights and legitimate interests. In addition, it is proposed to define the possibility of acquiring the legal status of the victim by close relatives and family members of the victim, as well as the granting of the status of the victim by a court decision, even in the absence of the consent of that person.

In order to improve the procedure for informing of the violent crime victim of his/her rights and obligations, it is proposed to introduce a procedure for initial information on his/her rights at the first contact of a person with a police officer.

The implementation of these proposals will protect the rights of victims of violent crimes and improve their procedural status.

Key words: legal status, procedural status, victim, rights, responsibilities, violent crime, access to things and documents, memo about rights.

Дослідження у сфері забезпечення прав потерпілого від насильницьких злочинів неможливо проводити без розгляду такої категорії, як правовий статус особи. Дискусії щодо категорії «правовий статус особи» ведуться вже давно, а відповідне поняття неодноразово ставало предметом дослідження вчених. Наприклад, Н. Ортинська вважає, що правовий статус особи висвітлює роль та значення людини у суспільстві, її роль у правовідносинах, у суспільній діяльності та соціальному розвитку, ілюструє взаємодію та взаємовплив у парадигмі системи «людина – держава – суспільство» [1, с. 29]. Т. Гудзь визначає правовий статус особи як юридично закріплене становище особи як соціального суб'єкта в суспільстві, в її відносинах з іншими учасниками правового спілкування (державою, інститутами громадянського суспільства, іншими людьми), тобто це сукупність прав та обов'язків особи, які визначені та гарантовані конституцією та іншими нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана парламентом [2, с. 101]. О. Майданник під правовим статусом особи розуміє юридично-закріплене становище людини в державі і суспільстві [3, с. 97].

Як зазначає Т. Степанова, у процесуальній сфері термін «правовий статус» може бути трансформовано у «процесуальний статус», що включає права, обов'язки та відповідальність особи у процесі [4, с. 37].

Також цілком доречно про процесуальний статус потерпілого зазначили Ю. Кричун та П. Степанов, які у своєму дослідженні вказали, що нормативне врегулювання процесуального статусу потерпілого від злочину повинно бути на такому рівні, щоб забезпечити належний захист його прав та ефективну співпрацю потерпілого з правоохоронними органами [5, с. 120].

Отже, враховуючи зазначене вище та результати попередніх досліджень, пропонуємо під процесуальним статусом потерпілого від насильницьких злочинів розуміти юридично закріплене становище особи, якій шляхом застосування фізичного чи психологічного насильства заподіяно смерть, тілесні ушкодження чи психічна шкода, що виражається через сукупність прав та обов'язків, які визначені та гарантовані конституцією, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, кримінальним процесуальним законодавством та іншими нормативно-правовими актами. Запропоноване визначення охоплює поняття потерпілого від насильницького злочину та його юридично закріплене положення у процесі зокрема та суспільстві загалом.

Аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) дає підстави стверджувати, що процесуальний статус

потерпілого, в тому числі потерпілого від насильницьких злочинів, певною мірою врегульовано [6]. КПК України чітко встановлено перелік прав та обов'язків потерпілого та його представника.

Окрім положень КПК України, є низка нормативно-правових актів, які також певною мірою наповнюють процесуальний статус потерпілого від насильницьких злочинів. Одним із таких актів є Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [7]. Норми ЦК України у питанні регулювання процесуального статусу потерпілого від насильницьких злочинів закріплюють положення про порядок відшкодування моральної і фізичної шкоди та право потерпілого на не оприлюднення імені.

Також законодавцем прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення прав потерпілих від окремих насильницьких правопорушень. До таких можна віднести Закон України «Про боротьбу з тероризмом» [8], Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [9], Закон України «Про протидію торгівлі людьми» [10] та низку інших.

Для досягнення мети дослідження ми не будемо перераховувати наявні права та обов'язки, закріплені в кримінальному процесуальному та іншому законодавстві України. Замість цього пропонуємо зосередитися на виявлених нами можливих недоліках процесуального статусу потерпілого від насильницьких злочинів, що трапляються в юридичній практиці.

Одним із ключових питань є питання про те, хто отримує процесуальний статус потерпілого від насильницьких злочинів. Аналіз статті 55 КПК України дає підстави стверджувати, що потерпілим від насильницького злочину у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. Щодо визнання потерпілими близьких родичів чи членів сім'ї особи, яка постраждала від насильницького злочину, КПК України чітко встановлює, що вони можуть бути визнані потерпілими тільки у випадку смерті або перебування особи у стані, який унеможливає подання нею відповідної заяви. Вважаємо, що це положення обмежує близьких родичів та членів сім'ї у праві набуття процесуального статусу потерпілого та відповідних прав.

Розглянемо такий приклад. Скоєно напад на особу, і після отримання інформації про напад у матері постраждалої від кримінального правопорушення особи внаслідок сильних душевних хвилювань відбувається психічна травма. Відповідна психічна травма мала більш стійкий характер, ніж фізична шкода, що була завдана постраждалій особі самим нападом. У цій ситуації, використовуючи правило статті 55 КПК України, мати постраждалої особи не отримає процесуальний

статус потерпілого і може розраховувати тільки на процесуальний статус свідка, що певною мірою обмежує її можливості із захисту своїх прав та законних інтересів.

Положення Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою встановлює, що терміном «потерпілий» (жертва злочину) у випадках, де це доречно, охоплюються близькі родичі безпосередньої жертви [11].

Враховуючи зазначене вище та з метою належного захисту прав і законних інтересів близьких родичів та членів сім'ї безпосередньої жертви, пропонуємо доповнити статтю 55 КПК України положенням про те, що потерпілими може бути визнано близьких родичів та членів сім'ї особи, яка безпосередньо постраждала від злочину. Запропоновані зміни дадуть можливість імплементувати положення Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою в національне законодавство України та врегулювати процесуальний статус близьких родичів та членів сімей постраждалих осіб.

Також, розглядаючи питання отримання процесуального статусу потерпілого від насильницького злочину, не можна залишити поза увагою неодинокі випадки, коли постраждала від правопорушення особа, побоюючись помсти правопорушника, відмовляється від набуття статусу потерпілого. У такому разі, як зазначає Ю. Кричун, цю особу можна залучити до кримінального провадження лише як свідка, що іноді є позитивним моментом та сприяє уникненню випадків безпідставного визнання потерпілим [5, с. 121]. Дозволимо собі не погодитись із твердженням про позитивність цього положення. По-перше, обсяг прав свідка та потерпілого є різним, а це кардинально впливає на процесуальний статус особи; по-друге, у свідка відсутня можливість ініціювати певні процесуальні дії під час досудового розслідування. По-третє, у випадках, коли особа фактично є жертвою домашнього насильства, але через страхи відмовляється від процесуального статусу потерпілого від насильницького злочину, відповідна жертва не матиме права на безоплатну правову допомогу.

На нашу думку, в ситуації відмови постраждалого від насильницького злочину від процесуального статусу потерпілого, коли є достатні та об'єктивні підстави вважати, що причиною такої відмови є побоювання особи за своє життя та здоров'я, суд повинен мати можливість визнати особу потерпілою незалежно від її згоди на це. Це положення сприятиме повноцінному захисту прав особи та залученню постраждалої особи або її представника (у разі необхідності) до проведення процесуальних дій.

Наступним актуальним питанням під час дослідження процесуального статусу потерпілого

від насильницьких злочинів є доступ потерпілого до інформації про його права та обов'язки. З одного боку, стаття 57 Конституції України гарантує кожному право знати свої права і обов'язки [12]. З іншого боку, результати соціологічних досліджень демонструють те, що громадяни України на недостатньому рівні володіють знаннями про свої права та обов'язки, а для двох третин дорослого населення України основним джерелом інформації про права людини є телевізор [13]. Подібна ситуація спостерігається і в сфері знань про процесуальні права особи.

Порядок ознайомлення з правами потерпілого передбачений статтею 55 КПК України. Ця процедура відбувається після прийняття заяви про злочин. Обов'язок ознайомити із правами потерпілого покладається на особу, яка прийняла заяву. Водночас практика свідчить про те, що від першого контакту особи, яка постраждала від правопорушення, з поліцейським до моменту написання або прийняття заяви проходить певний проміжок часу, іноді значний. У цьому проміжку часу постраждала від насильницького злочину особа не розуміє свого статусу і того, що їй очікувати в подальшому. Також є неодинокі випадки, коли потерпілий від насильницького злочину не володіє державною мовою та не розуміє працівників поліції. Ця ситуація може призвести до втрати довіри до представників правоохоронних органів та можливої відмови від подальшої співпраці з поліцією. Вирішенням зазначеної проблеми є процедура інформування про права потерпілого від насильницького правопорушення під час першого контакту потерпілого з поліцейським.

Підтвердженням ефективності зазначеного вище став експеримент, проведений у 2016–2017 роках на території м. Києва та Харківської області. Пам'ятка потерпілого була підготовлена у доступному для розуміння форматі (до розроблення були залучені психологи), містила інформацію про основні права та обов'язки потерпілого, місця, де особа може отримати медичну, психологічну чи соціальну допомогу. Також особливістю цієї пам'ятки було те, що вона була перекладена 12 мовами. Під час проведення експерименту було передбачено, що пам'ятка потерпілому вручалася під час першого контакту поліцейського з постраждалою особою, що давало змогу особі розуміти свій процесуальний статус та отримати інформацію про місця, де можна отримати допомогу. За результатами експерименту, 76% опитаних поліцейських відзначили позитивний характер експерименту, а 65% поліцейських відзначили позитивні зміни у ставленні потерпілих до працівників поліції після вручення пам'яток [14]. На жаль, логічного продовження у формі нормативного закріплення зазначений

експеримент, незважаючи на позитивні відгуки, не отримав.

Отже, вважаємо за необхідне в межах відомчого нормативного акту МВС України впровадити результати експерименту в діяльність поліції та врегулювати питання інформування потерпілих від насильницьких злочинів під час першого контакту з поліцейським. Зазначене дасть можливість потерпілим від насильницьких злочинів ознайомитись зі своїми правами, що будуть написані «зрозумілою», а не сухою юридичною, мовою та визначитися зі своєю майбутньою поведінкою. Також зазначена пам'ятка може допомогти поліцейському у спілкуванні з потерпілою особою та підвищить рівень правової освіти громадян.

Ще однією проблемою процесуального статусу потерпілого від насильницьких злочинів є різне тлумачення судами обсягу прав потерпілого та його можливостей брати участь у досудовому розслідуванні [15].

Розглянемо право здійснення заходів забезпечення кримінального провадження, передбачене статтею 131 КПК України, на прикладі тимчасового доступу до речей і документів.

Одним із заходів забезпечення кримінального провадження, який застосовується у кримінальному процесі, є тимчасовий доступ до речей і документів. Частиною 1 статті 159 КПК України передбачено, що тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку). Тимчасовий доступ до речей і документів здійснюється на підставі ухвали слідчого судді, суду. Відповідно до частини 1 статті 160 КПК України сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів.

У межах дослідження нами проаналізовано 12 ухвал судів першої інстанції, винесених у 2021 році. За результатами аналізу ухвал встановлено, що у шести випадках (справи № 644/9514/18, 201/8212/18, 161/20251/19 (дві ухвали), 233/3594/18, 288/935/20) суд прийняв рішення про задоволення клопотання про надання доступу до документів. В ухвалях про задоволення клопотань суди посилалися на статті 160 та 163 КПК України, вказавши те, що потерпілий (або його представник) є стороною кримінального процесу.

Аналіз інших шести ухвал суду (справи № 334/3880/17, 133/636/21, 718/1193/21, 758/8909/20, 645/510/21, 336/4434/20) демонструє протилежне. Відповідними ухвалями судів було відмовлено у задоволенні клопотань потерпілих (чи їх представників) про надання досту-

пу до документів. Причинами відмови стало посилання на ті ж статті (161, 163) КПК України. Ухвалюючи рішення, суд дійшов висновку про те, що потерпілий не є стороною кримінального процесу. Причиною таких рішень є положення пункту 19 статті 3 КПК України, відповідно до якого сторонами кримінального провадження є: з боку обвинувачення – слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених КПК України; з боку захисту – підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники. На переконання деяких суддів, потерпілий та його представник є стороною кримінального провадження тільки у випадках, прямо передбачених КПК України (наприклад, у справах приватного обвинувачення, визначених ст. 477 КПК України, або у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді).

Хочемо зазначити, що підтримуємо позицію судів про те, що потерпілий є стороною обвинувачення тільки в окремих випадках, прямо визначених у КПК України. І держава не повинна перекладати тягар доказування на особу, яка й так є постраждалою від кримінального правопорушення (особливо насильницького злочину). Водночас із метою надання можливостей потерпілому чи його представнику збирати з метою захисту своїх прав та законних інтересів необхідну інформацію (докази) пропонуємо доповнити частину 1 статті 160 КПК України положенням про те, що потерпілий та його представник мають право звернутися безпосередньо до слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів. Внесення відповідних змін дозволить зменшити дискреційні повноваження суду. Також зазначені зміни можна обґрунтувати тим, що нині правоохоронна система, на жаль, не завжди є ефективною, а органи досудового розслідування є переважаними (у слідчого знаходиться 300–400 кримінальних проваджень). Потерпілі від насильницьких злочинів, а також їх представники, намагаючись досягти справедливості та правди в кожній конкретній справі, матимуть можливість, використовуючи свої права, шукати найбільш ефективні інструменти для цього [15]. Зазначені зміни в статті 160 КПК України дадуть потерпілому гарантоване право на звернення до суду з метою збирання доказів відповідно до глави 15 КПК України.

Отже, враховуючи зазначене вище, можна зробити такі висновки. Правовий статус потерпілого від насильницького злочину та процесуальний статус потерпілого від насильницького злочину – це тотожні поняття. Окрім закріплення процесуального статусу потерпілого від насильницького злочину в Кримінальному процесуальному кодексі України, деякі положення процесуального статусу закріплені в інших нормативно-правових актах, а саме: Цивільному кодексі України, Законі України «Про боротьбу з тероризмом», Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» тощо. З метою належного врегулювання процесуального статусу потерпілих від насильницьких злочинів пропонується визначити, що потерпілими можуть бути близькі родичі та члени сім'ї, суд має право без згоди постраждалої від злочину особи закріпити за нею статус потерпілої, а також те, що потерпілий чи його представник має право звертатись із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів. Ще одним нововведенням повинно стати врегулювання процедури інформування потерпілого від насильницького злочину про його права та обов'язки шляхом надання йому пам'ятки потерпілого під час першого контакту з поліцейським.

На завершення слід додати, що належно врегульований на законодавчому рівні процесуальний статус потерпілих від насильницьких злочинів сприятиме більш тісній співпраці потерпілих із правоохоронними органами, що матиме наслідком зменшення рівня насильницької злочинності, в тому числі латентної, а це позитивно вплине на динаміку злочинності загалом (за умови, що робота правоохоронних органів буде організована відповідним чином).

Література

1. Ортинська Н. Правовий статус людини: до проблем теоретичного розуміння / Н.В. Ортинська // Право і безпека. – 2016. – № 3 (62). – С. 28–32.

2. Конституційне право / [О.С. Бакумов, Т.І. Гудзь, М.І. Марчук та ін.]. – Харків: ХНУВС, 2019. – 484 с.

3. Майданник О.О. Конституційне право України: навчальний посібник / О.О. Майданник. – Київ: Алерта, 2011. – 380 с.

4. Степанова Т. Щодо співвідношення поняття «правового статусу» та суміжних категорій / Т.В. Степанова // Правова держава. – 2015. – № 19. – С. 35–40.

5. Кричун Ю. Окремі проблемні питання інституту потерпілого в кримінальному процесі / Ю.А. Кричун, П.Л. Степанов // Науковий вісник Харківського державного університету. 2015. Вип. 3. Том. 3. С. 120–123.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року Доступний: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (доступ 06.06.2021).

7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Доступний: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (доступ 06.06.2021).

8. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року. Доступний: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (доступ 06.06.2021).

9. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07 грудня 2017 року. Доступний: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (доступ 06.06.2021).

10. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 року. Доступний: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text> (доступ 06.06.2021).

11. Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power. Resolution 40/34 of the General Assembly UN (29.11.1985) Доступний: <https://undocs.org/en/A/RES/40/34> (доступ 06.06.2021).

12. Конституція України від 28 червня 1996 року. Доступний: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (доступ 06.06.2021).

13. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018) / С. Колишко, М. Паращевін, Т. Печончик, В. Яворський. – Київ, 2018. – 96 с.

14. Проведення експерименту щодо інформування свідків, потерпілих, затриманих про їх права // Управління забезпечення прав людини Національної поліції України інформує. – 2017 – № 3. – С. 33–37.

15. Зозуля Н. Процесуальний статус потерпілого у кримінальному процесі: як в законі і на практиці [Електронний ресурс] / Наталія Зозуля // Українське право. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/protsesualnyy-status-poterpilogo-u-kryminalnomu-protsesu-yak-v-zakoni-i-na-praktytsi/.